

Hoofdstuk 1: Een eerste kennismaking	2
1.1. Religie als ervaarbare werkelijkheid	2
Jahweh sprak.	2
Een droom	3
Jahweh neemt het initiatief.....	3
De Bijbel	4
Apocalyptiek	4
1.2. Wat religie niet is.....	4
Onjuiste definities	4
Religie als neurose volgens Freud.....	5
Religie als opium volgens Marx.....	5
Religie als hallucinatie volgens Leuba.....	5
Religie als drift volgens Nietzsche.....	6
Religie als een achterhaald stadium volgens Comte	6
Religie: een vergissing?	7
1.3. Het heilige als object van religie	7
Wijsheid	7
De “homo religiosus”	7
1.4. Tegenstellingsparen	8
1.4.1. Heilig / profaan.....	9
Het heilige	9
‘Geest / vlees’	10
Logisch redeneren	10
Een moeizame evolutie	11
Het profane.....	11
Nominalisme	12
Rationalisme.....	12
Wetenschap	13
De “God-is-dood-theologie”	13
De decaloog of de tien geboden	13
‘Archaïsche’ moraal	14
Een beaat en tragisch atheïsme	15
1.4.2. Hylisch pluralisme / hylisch monisme	15
De heks van Endor	16
Uit de aarde	16
De gedaanteverandering van Jezus	17
Ineens stond Hij in hun midden	17
1.4.3. Dynamisme / tekort aan levenskracht	17
Uw geest.....	18
Abisjag van Sjoenem.....	18
De verhouding der geslachten	18
De jongen herleeft.	19
Het kind herleefde.	19
Wie heeft mij aangeraakt?.....	19
Wie Hem aanraakte, werd gered.	20
De mirakels van Jezus	20
1.4.4. Buitenzintuiglijke waarneming / zintuiglijke waarneming	21
Profeteren	21
Jezus als ziener.....	21

Een profeet	21
De nederigheid van Jezus	22
Bijbelse vooropstellingen	22
Slechts een literair genre?	23
1.5. Samengevat: De “homo religiosus”	24

Hoofdstuk 1: Een eerste kennismaking

1.1. Religie als waarneembare werkelijkheid

Gaan we onmiddellijk van start met een aantal steekproeven uit de Bijbel waarbij religie als een werkelijkheid wordt ervaren. Vooreerst uit het oude testament, daarna uit het nieuwe testament. Letten we erop dat het hierbij telkens gaat om een meer dan gewone ervaring. Ook gaat het initiatief hiertoe in de eerste plaats uit van Jahweh, van Zijn engelen of van Jezus, maar niet van de gelovige.

Jahweh sprak.

Genesis 28:10/19. Jakob reisde af van Bersabee naar Haran. Op een zekere plaats besluit hij te overnachten. De zon was al was ondergegaan. Hij nam een steen, plaatste hem onder zijn hoofd en viel erop in slaap. Daar doorleefde hij een droom. Hij ‘zag’ een ladder die reikte van de aarde tot in de hemel. De engelen van God stegen erop en daalden eraf. Meteen stond Jahweh voor hem en zei: “Ik ben Jahweh, de God van uw voorouder Abraham en Isaak. Het land waarop je ligt, zal Ik aan jou en aan je nakomelingen geven. Je nageslacht zal als het stof van de aarde zijn. Je zult het uitbreiden naar het westen en het oosten, naar het noorden en het zuiden. Om jou en je nakomelingen zullen alle geslachten van de aarde zich gezegend beschouwen. Ik ben met jou. Ik zal je behoeden waar je ook bent, en je terugvoeren naar dit land. Want Ik zal je niet verlaten tot Ik mijn belofte heb vervuld.” Jakob werd wakker en zei: “Waarachtig, Jahweh is hier ter plaatse, zonder dat ik het besepte!” Jakob zei: “Deze plaats is huiveringwekkend. Zij is immers niets minder dan een huis van God en de poort van de hemel”. Vroeg in de morgen stond hij op, nam de steen, waarop zijn hoofd gerust had, en richtte hem op als een gedenksteen.

Exodus 3. Mozes hoedde de kudde van zijn schoonvader. Eens dreef hij de kudde tot ver in de woestijn. Hij kwam bij de berg van Jahweh, de Horeb (Sinai). Toen verscheen hem de engel van Jahweh, in een vuur dat opvlamde uit een doornstruik. Mozes keek toe en zag dat de doornstruik in lichterlaaie stond en toch niet verbrandde. Hij dacht: “Ik ga eropaf om dat vreemde verschijnsel te onderzoeken. Hoe komt het dat die doornstruik niet verbrandt”? Jahweh riep hem vanuit de doornstruik toe: “Mozes, Mozes”. Hij antwoordde: “Hier ben ik”. Toen sprak Jahweh: “Kom niet dichterbij en doe je sandalen uit, want de plaats waar je staat, is heilige grond”.

1 Samuel 3. De jonge Samuel deed dienst in het heiligdom van Jahweh, onder het toezicht van Eli. Op een dag lag Samuel er te slapen. Toen riep Jahweh: ‘Samuel!’ Samuel antwoordde: “Hier ben ik”. Hij liep haastig naar Eli en zei: “Hier ben ik. U hebt mij toch geroepen?” Maar Eli antwoordde: “Ik heb niet geroepen, ga maar weer slapen”. Tot drie keer toe hoort Samuel zijn naam roepen. Toen begreep Eli dat het Jahweh was die de jongen riep. En hij zei tegen Samuel: “Ga slapen, en mocht Hij je roepen, dan moet je zeggen: “Spreek, Heer, uw dienaar luistert”. De Bijbeltekst vervolgt dat God zich aan Samuel bekend maakt en hem aanstelt als een profeet.

Jesaja 6. In het sterfjaar van koning Uzzia zag ik, Jesaja, Jahweh, gezeten op een hoge en verheven troon. Ik zei: “ik woon onder een volk met onreine lippen en ik heb met eigen ogen de koning, de Heer van de machten gezien”. Daarop hoorde ik de stem van Jahweh: “Wie zal Ik zenden, wie zal in onze naam gaan?”. Ik antwoordde: “Hier ben ik, zend mij”. Jesaja gaat daarop naar het zondige volk toe om - tevergeefs - hen het woord van Jahweh mee te delen.

Geven we ook enkele steekproeven uit het nieuwe testament.

Matth. 3:16. Toen Jezus gedoopt was, kwam Hij meteen uit het water. En zie, daar opende zich de hemel voor Hem en Hij zag de Geest van God als een duif neerdalen en op Hem neerkomen. Er kwam een stem uit de hemel, die zei: ‘Dit is Mijn geliefde Zoon, die heel Mijn welbehagen wegdraagt’. *2 Petrus 1: 16/21* zegt hierover: “Toen wij u de macht en de komst van onze Heer Jezus Christus verkondigden, beriepen wij ons niet op vernuftig bedachte mythen, maar wij spraken als ooggetuigen van Zijn glorie. Deze stem hebben wij gehoord, zij kwam vanuit de hemel. Vooral beseft het volgende: geen enkel profetisch woord van de schrift laat eigenmachtige duiding toe. Want niet aan menselijk opzet is ooit een profetisch woord ontsprongen: door de Heilige Geest ertoe aangezet hebben mensen “in Gods naam” gesproken”.

In *Joh. 12:49* zegt Jezus: “Niet uit Mijzelf heb Ik gesproken. De Vader die Mij gezonden heeft, heeft Mij bevolen - Hijzelf - wat ik moest verkondigen. Wat ik verkondig, dat verkondig ik zoals de Vader het Mij ingegeven heeft”.

Handelingen der apostelen 9.: 1/18: Saul (Paulus) was op weg naar Damascus, toen hem plotseling een hemels licht omgaf. Hij viel op de grond en hoorde een stem tegen hem zeggen: “Saul, Saul, waarom vervolgt je Mij?”. Saul zei: “Wie bent U dan, Heer?”. Deze antwoordde: “Ik ben Jezus die jij vervolgt. Kom, sta op en ga de stad binnen. Daar zal je gezegd worden wat je doen moet.” Zijn reisgenoten stonden sprakeloos. Ze hoorden de stem wel, maar zagen niemand. Saul stond op van de grond, maar hoewel hij zijn ogen open had, kon hij niets zien. Ze namen hem dus bij de hand en brachten hem zo Damascus binnen. En gedurende drie dagen kon hij niet zien. Hij at niet en dronk niet. Nu was er in Damascus een leerling die Ananias heette. De Heer zei in een visioen tegen hem: ‘Ananias’ en hij antwoordde: “Hier ben ik, Heer.” Daarop zei de Heer tegen hem: “Vraag naar iemand uit Tarsus die Saul heet. Hij heeft in een visioen gezien hoe iemand met de naam Ananias binnenkomt en hem de handen oplegt, zodat hij weer kan zien. Deze man is het instrument dat Ik gekozen heb om Mijn naam hoog te houden onder de volken en hun koningen en onder de Israëlieten. Ananias vertrok, ging het huis binnen en legde hem de handen op. “Saul, broeder,” zei hij, “de Heer heeft mij gestuurd - Jezus, die je onderweg hierheen is verschenen - opdat je weer kunt zien en vervuld wordt van heilige Geest”. Meteen kon Saul weer zien. Hij stond op en liet zich dopen.

Een droom

Matth. 2:12. De herders werden na hun bezoek aan de kerstkribbe in een droom gewaarschuwd om niet langs Herodes terug te gaan.

Matth. 2:13. Jozef wordt in een droom gewaarschuwd te vluchten naar Egypte om te ontsnappen aan de kindermoord, door Herodes bevolen. En verder in de tekst lezen we: “De engel van Jahweh verschijnt Jozef in een droom. Hij kondigt hem de dood van Herodes aan en leidt hem naar het beloofde land”.

Jahweh neemt het initiatief.

Tot zover enkele steekproeven uit de Bijbel. Indien deze verhalen op de één of andere wijze op ervaarbare werkelijkheid steunen - wat de Bijbel ons toch wil voorhouden - dan valt, zoals bij de aanvang gezegd, onmiddellijk op dat hierbij het initiatief in de eerste plaats van Jahweh, van Zijn engelen of van Jezus uitgaat. Niet van de gelovige zelf. Zo doorleefde Jacob een droom. Mozes hoorde dat Jahweh hem riep. Ook Samuel hoort tot drie keer toe zijn naam roepen. Jesaja hoorde eveneens de stem van Jahweh. De herders te Bethlehem werden in een droom gewaarschuwd niet langs Herodes te gaan. Jozef wordt in een droom gewaarschuwd van de nakende kindermoord. En Saul hoorde de stem die vroeg: "Waarom vervolg je Mij?". Ook o.m. *Gen. 30:3, 31:11, 31:24, 37:5* en *Job 33:15/18* beschrijven dergelijke getuigenissen.

De Bijbel

In wezen is de Bijbel een soort van bibliotheek met hierin een diversiteit van allerlei teksten. Sommigen hebben slechts een historische betekenis zodat ze voor onze tijd niet meer zo belangrijk zijn. Ook bevat de Bijbel heel wat herhalingen. Maar een aantal teksten heeft, ofschoon hun hoge ouderdom en hun culturele afstand die hen van ons scheidt, nog steeds een actuele waarde. Nemen we bijvoorbeeld *Job 33:14vv.* "Als de menselijke geest enigszins tot rust is gekomen in de nachtelijke slaap dan 'spreekt' God doorheen dromen en nachtelijke visioenen. Of Hij schrikt mensen op door verschijningen". De goddelijke betekenis van zulke fenomenen is volgens de auteur opdat "de mens zich zou bezinnen over zijn werken en zo een einde zal stellen aan zijn hoogmoed". Maar het lijkt alsof de schrijver van deze tekst heeft vastgesteld dat zijn tijdgenoten zich geen rekenschap geven van de goddelijke waarde van sommige van zulke ervaringen. Mogelijk bezit en ontwikkelt de doorsnee mens ook niet ten volle de vereiste eigenschappen om zich van zulke dromen en visioenen bewust te worden. Zo sluit hij zichzelf enigszins af van de mogelijkheid tot het 'horen' van dergelijke ingevingen en het 'zien' van visioenen.

Apocalyptiek

Verwijzen we in dit verband naar de term 'apocalyptiek'. Deze wordt volgens het woordenboek gedefinieerd als het geheel van gedachten en voorstellingen betreffende het einde van de wereld en de komst van het koninkrijk Gods. De 'Apocalyps' of 'openbaring van Johannes' is ook het laatste boek van de Bijbel en gaat over de eindtijd. De Griekse term 'apo.kalupsis' is evenwel heel wat ruimer en slaat niet enkel op de onthullingen met betrekking tot de eindtijd maar op elk bloot trekken of meedelen van wat geheimzinnig is en slechts door paranormale middelaars zoals profeten bijvoorbeeld, wordt waargenomen. Voor de gewone, niet helderziende mens zijn dergelijke onthullingen dan ook ontoegankelijk. Men ziet dat de Griekse term een veel grotere omvang heeft dan de definitie uit het woordenboek. Een hoofdwerk terzake is C. Kappler e.a., *Apocalypses et voyages dans l'au-delà*¹, vooral om reden van de brede definitie van 'onthulling' en 'openbaring'. Apocalyptiek onthult het heilige voor zover het tot "de andere wereld" behoort, en dit onder meer in beschrijvingen van wondere feiten. Volgens Kappler bestaat er ook een nauwe band tussen 'apocalyptiek' en "voyages dans l'au-delà" of met "reizen in de andere wereld". We komen daar nog uitvoerig op terug.

Als een droombeeld of een stem zich plots aankondigt en het initiatief niet van de mens uitgaat, dan is er heel wat meer en heel wat anders aan het werk dan slechts louter subjectieve inbeelding. Dan is er sprake van de onthulling, van apocalyptiek. Het heilige toont zich. We hebben dan inderdaad met religie te maken.

1.2. Wat religie niet is. Onjuiste definities

Definities van religie die het geloof uitsluitend benaderen vanuit de psychologische, economische of emotionele hoek, vanuit het driftleven of van filosofische zijde, zijn dan ook behoorlijk ondermaats. Religie wordt hierbij beschreven vanuit iets wat het juist niet is. Men definieert als buitenstaander, zonder kennis en contact te hebben genomen van het eigenlijke gegeven: de religieuze ervaring op zich. Men reduceert, men herleidt religie tot iets niet-religieus. In deze context: het sacrale, het heilige, wordt gewoon ontkend. Omdat men bijvoorbeeld zelf niet over enige religieuze ervaring beschikt, veralgemeent men dat er zoiets gewoonweg niet bestaat.

Streng logisch is dat een syllogisme waarin de voorzin is verzwegen. Uitgeschreven wordt deze redenering: “Alles wat ik niet zelf ervaar, bestaat niet. Welnu, ik heb zelf geen religieuze ervaring, dus religieuze ervaringen bestaan niet”. Maar de stelling “alles wat ik niet ervaar, bestaat niet” is als voorzin een onbewezen veralgemening. De hele redenering is dan ook slechts een hypothese, geen sluitend bewijs.

We stellen in de loop der geschiedenis vast dat men wijsheid betreffende het heilige, het object van religie, wilde vernemen van mensen die er iets van afwisten: priesters, zieners, magiërs... In onze tijd wil men ze veeleer van professoren aan universiteiten vernemen, zelfs indien deze niet eens geloven, ja, liefst indien zij niet geloven want dan pas zijn zij als buitenstaander, zo meent men, echt ‘objectief’. Mensen met wel een religieuze ervaring zijn ‘verdacht’. De religieuze mens zal zich hierbij verwonderd afvragen hoe men gezagsvolle uitspraken kan doen over iets dat men niet uit eigen ervaring kent en waarin men ook niet gelooft.

Religie als neurose volgens Freud

In *Die Zukunft einer Illusion*², beschrijft de Weense psychiater S. Freud (1856/1939) religie als een neurose. Geloof is volgens hem een overblijfsel uit een infantiele fase. Hij meent dat de gelovige als een kind is dat verlangt naar een liefhebbende vader. De gelovige projecteert deze gevoelens in een denkbeeldig wezen buiten zich, en noemt dit dan zijn ‘God’. Deze visie wordt verder uitgewerkt in zijn *Das Unbehagen in der Kultur*³. Freud meent dat religie een illusie is waar geen werkelijkheid buiten de mens aan beantwoordt.

Religie als opium volgens Marx

Het ligt voor de hand dat K. Marx (1818/1883), communistisch denker, religie zal betrekken in een soort van klassenstrijd en vooral aandacht zal hebben voor de economische context ervan. In zijn *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie*⁴ schrijft hij dat religie opium van het volk is en dat zij het ware geluk van de mens in de weg staat. De religie maakt zich volgens Marx illusies over haar belofte om mensen te verlossen van hun ellende. Daardoor bewijst de religie dat zij wel beseft dat de mens in ellende leeft, maar zij doet niets aan de sociale en economische oorzaken die tot die ellende leiden. Integendeel, aan de bezittende klasse bezorgt zij een “goed geweten” door ze de ‘liefdadigheid’ en de “goede werken” ter hemelse zaligheid te leren. Aan het proletariaat belooft zij een beter uitzicht in “een andere wereld”. Zo bestendigt de religie de gevestigde sociale orde met haar ellende.

Religie als hallucinatie volgens Leuba

H. Pinard de la Boullaye, *L'étude comparée des religions*⁵, haalt een zekere Leuba aan die stelt dat de ‘gezichten’, de ‘visioenen’ en ‘woorden’ die mantisch begaafde mensen waarnemen, slechts gezichts- of gehoorshallucinaties en dus bedrieglijke waarnemingen zijn. Voor Leuba ontspringen al deze zogenaamde ‘religieuze’ fenomenen uitsluitend aan

menselijke biologische en psychologische behoeften. Er bestaan geen religieuze noden op zich. Een mening die ook vandaag nog haar verdedigers vindt.

Religie als drift volgens Nietzsche

F. Nietzsche (1844/1900), Duits Filosoof, is bekend om zijn bewering: “Gott ist Tot, Wir haben Ihn getotet”, “God is dood, wij hebben hem gedood”. Hiermee wil hij zeggen dat de hoge lichtwereld dood is, dat de bovenzinnelijke wereld voortaan zonder kracht is en dat het nihilisme - het ontkennen van iedere hoge waarde - in de wereld zijn intrede doet. Nietzsche schreef deze slagzin neer in 1882 in zijn *Fröhliche Wissenschaft*. Geven wij een uittreksel:

“Hebt gij niet gehoord van die waanzinnige mens die overdag een lantaarn aanstak, de markt op liep en zonder ophouden schreeuwde: “God is dood, wij hebben hem gedood. Dwalen wij nu niet als doorheen een eindeloos niets? Is het niet kouder geworden? Is de nacht niet donkerder dan voorheen? Hoe gaan wij ons troosten, wij de moordenaars onder de moordenaars? Het heiligste en het machtigste, dat de wereld, tot nu bezat, is onder onze messen doodgebloed.”

Nietzsche is de filosoof der driften. Deze liggen aan de basis van zowat alles wat de mens doet. Wat de mens “het hogere” noemt, is slechts een soort van bovenbouw op dit driftleven. Voor Nietzsche bestaan er geen hogere ethische waarden op zich. De levensdrift ontwerpt de waarden. Wie de sterkste levensdrift heeft, wie de sterkste is, bepaalt eigenmachtig en autoritair de waarden. Alles komt neer op de wil tot de macht. De machtsmens heerst boven de anderen. De ideale mens is voor hem een soort van ‘Übermensch’.

H. Schoeps, *Over de mens*⁶, citeert Nietzsche in diens *Morgenröte* (De dageraad) : “De meest belangrijke gebeurtenissen vinden het moeilijkst toegang tot het gevoel. Zo bijvoorbeeld het feit dat de christelijke God dood is. Er is in het leven geen hemelse goedheid en leiding meer. Zoiets als een goddelijke gerechtigheid bestaat gewoon niet. Er is zelfs geen immanente moraal meer. Dat is het verschrikkelijke nieuws dat nog een paar eeuwen nodig heeft vooraleer men het zich ten volle realiseert. En dan zal het schijnen alsof alle gewicht uit de dingen verdwenen is.” Voor Nietzsche wordt het leven beheerst door drift, en is religie niet alleen overbodig maar zelfs schadelijk voor het zelfbeeld van de mens. Ludwig Feuerbach (1804/1872) wees al in zijn *Das Wesen des Christentums* (1841) (Het wezen van het christendom) op de samenhang tussen een Godsgeloof en de hogere waarden: “De ware atheïst is niet degene die God loochent. Het is degene die het wezen van God: liefde, wijsheid en gerechtigheid als niets duidt”.

Religie als een achterhaald stadium volgens Comte

A. Comte (1798/1857), Frans filosoof, beweerde dat wetenschap een antwoord kan bieden op alle vragen. Volgens hem doorloopt de mens achtereenvolgens een religieus, een filosofisch en een wetenschappelijk stadium. Mensen die nog maar ‘religieus’ zijn, zijn nog niet aan een filosofisch of wetenschappelijk gebruik van hun denken toe. Zij verklaren heel wat van de werkelijkheid met ongeoorloofde ‘goddelijke’ tussenkomsten. Zij die hierover nadenken en filosoferen, zijn dus al een stap verder dan zij die nog maar alleen geloven. Andere dan natuurlijke verklaringen worden uitgesloten en zo mogelijk vervangen door een meer aanvaardbare verduidelijking. De bekroning wordt voor Comte slechts gevonden in de echte wetenschap, die voor alles een degelijke en gefundeerde verklaring vindt, of deze nog zal vinden.

Tegen Comte in kan men echter stellen dat deze drie stadia elkaar niet diachronisch opvolgen maar dat ze synchroon kunnen voorkomen en elkaar overlappen. Zo kan men een vooruitstrevende wetenschappelijke onderzoeker zijn, en tegelijk toch ook filosofische en religieuze belangstellingen koesteren. Zo ook kan een gelovig mens zich net zo goed aan wetenschappelijk en filosofisch onderzoek wagen.

Ook Mircea Eliade (1907/1986), *Traité d'histoire des religions*⁷ (Verhandeling over de Geschiedenis der Religies), legt er eveneens de nadruk op dat de evolutionaire wijze van ordenen van religie onhoudbaar is. Overal, zo zegt de eminente religiehistoricus, ontmoet men 'een systeem' dat én lagere én hogere vormen van het heilige omvat.

Religie: een vergissing?

Freud, Marx, Leuba, Nietzsche en Comte verklaren religie elk vanuit hun axiomata, vanuit hun eigen vooropstellingen. Ze zijn het er allen over eens dat er zoiets als religie op zich, gewoon niet bestaat. Als de gelovige mens dat wel zou menen dan, zo stellen zij, vergist hij zich grondig. Men zou het, enigszins aan hun kritieken tegemoetkomend, ook zo kunnen formuleren: als religie niet meer is dan een infantiele neurotische projectie, een drogeermiddel - opium gelijk - om onrechtvaardige toestanden, een emotie, een machtsdrift of een achterhaald ontwikkelingsstadium, te bestendigen, dan bevatten de hierboven vermelde kritieken een stevige grond van waarheid. Dan zijn we inderdaad ver verwijderd van wat religie wezenlijk is.

1.3. Het heilige als object van religie

Wijsheid

Beginnen wij met een voorlopige definitie van religie. In de Bijbel, *het boek der wijsheid* 6, lezen we: "Opdat gij de wijsheid leert en de fouten vermijdt, want diegenen die heilige zaken tot hun recht laten komen, zullen als heiligen erkend worden". Met andere woorden: religie is wijsheid, inzicht in de gebeurtenissen van het leven. Vooral een inzicht in 'heilige' dingen. De houding van de 'wijze' bestaat erin ze tot hun recht te laten komen. 'Wijsheid' is de aloude of archaische term voor "bekendheid met het heilige". De Bijbel definieert religie helemaal niet als een extatisch of irrationeel gedrag zoals men dat wel eens beweert. Of zoals men dat in heel wat niet-Bijbelse religies wel opmerkt. De Bijbel pleit er integendeel voor dat een mens steeds zijn rustige zelfbezit behoudt. Religie confronteert ons met de andere en heilige zijde van de werkelijkheid, en tracht deze te beamen met een passend en ethisch verantwoord gedrag.

Het indringende axioma, de vooropstelling bij uitstek, voor de gelovige is dan ook dat er zoiets als "het heilige" bestaat en dat men het bijzonder ernstig neemt. Het is de grond van de wereld en het leven. De oorsprong van de term 'religie' zou afstammen van het Latijnse 'religere'. Het staat voor 'iets', een hoge waarde, die steeds op de voorgrond treedt. Het is 'iets' dat men voortdurend wil beamen, en dit in tegenstelling tot het Latijnse 'neg-ligere', - zie ons woord 'negligeren' - dat verwaarlozen betekent. Men kan het enigszins vergelijken met re.spicere, eerbiedigen, respect betonen, en is tegengesteld aan de.spicere, niet eerbiedigen, ja verwaarlozen.

Geseculariseerde, ontheiligde culturen verwaarlozen het heilige. Zij denken alle problemen juist te vatten en ze autonoom, eigenmachtig, te kunnen oplossen zonder 'hogere' levenskracht. Dat is de verwereldlijking of secularisering, zo typisch voor onze westerse cultuur.

De "homo religiosus"

De religieuze mens is hij die te midden van het volle leven het heilige direct ervaart als het profane eindeloos overtreffend, en zulks inzake informatie en levenskracht of 'macht'. Religie wordt hierbij niet gezien als een "abstract systeem van dogma's" of als "te geloven uitspraken in naam van de godheid" maar wel als een ervaarbare werkelijkheid. Dit is alleszins wat F.Fénelon (1651/1715), P.Spener (1635/1705), J.Wesley (1703/1791), GB.Vico (1668/

1744), Ch.Dupuis (1749/1809), J.G.Herder (1744/1809), F.Schleiermacher (1768/1834) en vele anderen hebben trachten duidelijk te maken.

De vraag dringt zich op: “Wat is nu juist ‘heiligheid’?”. Alfred Bertholet, *Die Religion des Alten testaments*⁸ (De religie van het oude testament), merkt op: “Heiligheid betekent gesteigerte Kraftgeladenheit”, “heiligheid betekent toegenomen krachtgeladenheit”. Die heiligheid toont zich b.v. in ervaarbare krachtwerkingen en onthult zich in beschrijvingen van wondere feiten. Geven we ook hier, weer vanuit de Bijbel, een aantal steekproeven uit het oude testament.

- *Exodus 3*. Citeren we de laatste zin uit deze al aangehaalde tekst: Toen sprak Jahweh (tot Mozes): “Kom niet dichterbij en doe uw sandalen uit, want de plaats waar u staat is heilige grond”.

- *Isaias 65:5*: “Blijf waar U bent, raak Mij niet aan, want Ik zou u heiligen”.

- *Ezechiël 22.26*. “De priesters hebben Mijn wet geschonden en Mijn heiligdommen ontwijfd. Tussen het heilige en het profane maakten zij geen onderscheid en zij leerden niet het verschil tussen het onreine en het reine.”

- *Ezechiël 44:19*. De priesters betreden het heiligdom van Jahweh en naderen het altaar. Om het heilige karakter van ritus en plaats te respecteren doen zij hun dienstkleren aan. “Wanneer zij naar buiten gaan, naar het volk toe, zullen zij de kledij waarin zij gewijde handelingen uitvoerden, afleggen. Zij zullen meteen andere kleren aandoen om het volk niet te heiligen doorheen hun kledij.” Volgens deze passus bezit het volk dan blijkbaar niet hetzelfde hoge niveau van heiligheid als de priesters tijdens hun rituele handelingen.

- *Ezechiël 44:25*. “De priesters mogen zich niet verontreinigen door bij een dode te komen”. In een aantal gevallen en in voorwaarden die ons, moderne en postmoderne mensen, zeer kunnen verbazen, mag dit echter wel. Men gelooft dat een lijk een subtiele, voor de gewone mens onzichtbare materie en energie afgeeft. Deze dringt in de priesters en ‘heilig’ hen, maar hier in de negatieve zin. Ze worden doordrongen van een schadelijke kracht die het leven bederft. Het maakt hen ongeschikt voor de rituelen die Jahweh vraagt. Daarom rust er een taboe op het heilige: men spreekt er slechts over in een zeer beschermd kader. Het heilige is gevaarlijk indien men er op een niet-deskundige wijze mee omgaat.

1.4. Tegenstellingsparen

Men kan de Bijbel vanuit historisch oogpunt bestuderen. De moderne en postmoderne wetenschap doen het voortdurend. Maar men kan ook trachten om zich in een aantal teksten in te leven en er de dragende ideeën van op te zoeken. Dan zal men, doorheen de lectuur ervan, merken dat zij een logisch samenhangend geheel vormen. Vertrekkend van een beperkt aantal intuïties, merkt men een aantal ‘koppels’ of ‘tegenstellingsparen’. Men begrijpt dan gemakkelijker wat Bijbelse teksten ons voorhouden. Beklemtoneer we, via enkele steekproeven, zulke opvallende ‘koppels’.

- Mozes staat op ‘heilige’ grond. De priesters maken geen onderscheid tussen het heilige en het profane. Hun dienstgewaden heiligen het volk. Blijkbaar maakt Jahweh een niet onbelangrijk onderscheid tussen het ‘heilige’, tegengesteld aan het ‘profane’. Dat gaan we na onder 1.4.1.

- *Ezechiël 44* leert ons om niet zonder de vereiste voorzorgen een lijk te benaderen. Het zou een voor de gewone mens onzichtbare materie en energie afgeven die hem kan schaden. Blijkbaar is er dan naast de gewone stof ook een soort van ijlere stof. De term ‘hylè’ komt uit het Grieks en betekent ‘stof’ of ‘materie’. Men spreekt van enerzijds een ‘hylisch monisme’, het bestaan van slechts één soort materie, die iedereen kan waarnemen. Hier tegenover staat anderzijds een ‘hylisch pluralisme’, het bestaan van meerdere soorten materie. We gaan er onder 1.4.2. op in.

- Het heilige staat in verband met levenskracht. In de handelingen der apostelen legt Ananias bij Saul de handen op, zodat Saul weer kan zien. Dit geeft ons de tegenstelling “overvloed aan levenskracht” en “tekort aan levenskracht”. Het gaat hierbij uiteraard niet om fysische kracht, wel om die merkwaardige energie, verbonden aan het ‘heilige’. Wordt religie in verband gebracht met zulke krachtwerkingen, dan spreekt men over ‘dynamisme’ en “een dynamistische opvatting van religie”. Daarover hebben we het verder in 1.4.3.

- Volgens *Genesis* doorleefde Jacob een droom waarbij Jahweh hem toesprak. In *Exodus* 3 zag Mozes een engel van Jahweh en hoorde hij de stem van Jahweh. Ook Samuel en Jesaja hoorden dat Jahweh hen riep. In de *Handelingen der apostelen* hoorde Saul de stem van Jezus. Sommige mensen hebben meer dan gewone droomgezichten, en horen stemmen, terwijl anderen hierover helemaal niets vernemen. Ook hier kan men van een tegenstelling spreken tussen wie hiervoor gevoelig of ‘sensitief’ is en wie “niet sensitief” is. De buitenzintuiglijke waarneming of helderziendheid staat hier tegenover de gewone zintuiglijke waarneming. Dat willen we verder verduidelijken onder 1.4.4.

Resumeren we wat vooraf ging. Het heilige staat tegenover het profane, hylisch monisme tegenover hylisch pluralisme, dynamisme tegenover gebrek aan levenskracht en buitenzintuiglijke waarneming tegenover de gewone waarneming met de door iedereen gekende zintuigen. Lichten we hieronder elk der vier koppels iets uitvoeriger toe.

1.4.1. Heilig / profaan

Deze wereld vervalt in twee sferen: een profane of een wereldse en een sacrale of een heilige. Er zijn mensen die ‘heilig’ genoemd worden. Denken we aan priesters, aan heiligen in de strikt morele zin, aan vele antieke vorsten. Verder zijn er heilige gemeenschappen. Zo spreekt de kerk van “de gemeenschap der heiligen”. Bewoners van de hemel, vagevuurzielen en aardse mensen, of leden van een kerk en van kloosterorden kunnen een heilige gemeenschap vormen. Er zijn heilige handelingen zoals het toedienen van sacramenten en riten. Men kent ook heiligdommen als tempels en kerken. Er zijn heilige tijden. Denken we aan de sabbat, aan de vasten, aan de mohammedaanse Ramadan. Ook voorwerpen kunnen heilig zijn: een Bijbel, een Koran, de Veda’s. Er zijn heilige en onheilige mensen. Zo is de boosdoener onheilig. Heel wat culturen spreken van twee soorten magie, witte of gewetensvolle en zwarte of gewetenloze.

Het heilige

De Bijbel zet ons op weg.

- *Gen. 2:1* vermeldt dat Jahweh in zes dagen de hemel, de aarde, de zee en al wat zij behelzen, gemaakt heeft maar dat Hij de zevende dag rustte en deze daarom tot een heilige dag heeft gemaakt.

- *Leviticus 19:2vv.* zegt: “Weest heilig want Ik, Jahweh, Uw God, ben heilig”. God is de oerbron van al wat heilig is. De term ‘heilig’, (in het Latijn: ‘Sanctus’) krijgt hiermee in het christendom een zeer hoge ethische waarde. Wat van Jahweh is, - plaatsen, tijden, personen, voorwerpen - is eveneens dankzij participatie heilig.

N. Söderblom (1866/1931) aartsbisschop en hoogleraar te Upsala, schrijft in *Das Werden des Gottesglaubens*⁹ (De geschiedenis van het Godsgeloof), dat religieus gezien het geloof aan God wel belangrijk kan zijn, maar dat het begrip ‘heilig’, onderscheiden van ‘profaan’, nog veel doorslaggevender is. Vroomheid kan zonder een uitdrukkelijk geloof aan een godheid, maar niet zonder geloof aan “iets heiligs”.

Het algemeenste begrip ‘heilig’ komt hierop neer: “wat men niet benadert tenzij onder welomschreven voorwaarden”. Dit is een negatieve verwoording. Positief gezegd: al wat zo

verheven en ‘anders’ is - in de zin van “hoger dan” het dagdagelijkse - dat het slechts met de nodige eerbied benaderd wordt.

Het mag op het eerste gezicht vreemd lijken, maar het niet of onvoldoende gedoseerd omgaan met het heilige is niet zonder gevaar. Het is alsof de Bijbel ons waarschuwt dat het om een zeer hoge energie gaat. Vooraleer er mee in contact te komen, moet men er “in de eigen ziele diepten” grondig op voorbereid zijn. G. Van der Leeuw, *Phänomenologie der Religion*¹⁰ (Fenomenologie der religie), geeft onder meer als voorbeeld *II Samuel, 6:7* waar een zekere priester, Uzzia, de ‘ark des verbonds’ ondersteunde omdat ze anders ging vallen, en deze aanraking niet overleefde. De ark was, zo stelt de schrijver, zo sterk met heiligheid ‘opgeladen’ dat het biologische lichaam het contact met zulk een hoge energie niet overleeft. We komen er later nog op terug.

In *1 Kor 11:27/32*, legt Paulus de nadruk op het lot dat men zich bereidt indien men bijvoorbeeld de heiligheid van de eucharistie onderschat of miskent. Hij schrijft: “Wie dus op onwaardige wijze het brood eet of de beker van de Heer drinkt, bezondigt zich aan het lichaam en bloed van de Heer. Wij moeten ons onderzoeken voor wij van het brood eten en uit de beker drinken. Want wie op een onwaardige wijze eet en drinkt, eet en drinkt zijn eigen oordeel”. Blijkbaar bedoelt Paulus dat wij bij het onwaardig te communie gaan op een eerder verborgen wijze onszelf in onze ziele diepten ernstig kunnen schaden.

Het heilige is altijd enigszins esoterisch en occult en in die mate heet het heilige ‘mysterie’. Wie vooraf het mysterie uit het heilige bant, verminkt het wezen zelf van dat heilige. Men laat dan het heilige, als gegeven, niet tot zijn recht komen. Zo beschouwd is religie, voor hij of zij die het echt beleeft, niet zo nu en dan eens een vieringsdag. Wel is zij ‘achter’ het voor iedereen zicht- en tastbare leven, de stichtende en instandhoudende macht. Religie lijkt in haar verborgen, occulte kern verre van eenvoudig.

‘Geest / vlees’

Verwant aan het koppel ‘heilig / profaan’ is het koppel ‘geest / vlees’. ‘Geest’ staat in de Bijbel voor ‘leven’ en “goddelijke levenskracht”. ‘Vlees’ betekent een leven dat verstoken is van die levenskracht, een leven dat Bijbels gezien meer lijkt op wat dood is, dan op wat leeft. Voor de religieuze mens is dat wat enkel ‘vlees’ is, ondermaats en ontdaan van alle heiligheid. Als voorlopige definitie van religie vonden we al in *het boek der wijsheid*: “Opdat gij de wijsheid leert en de fouten vermijdt, want diegenen die de heilige zaken tot hun recht laten komen, zullen als heiligen erkend worden.” Ook *Leviticus 19:2vv.* stelt: “Weest heilig want Ik, Jahweh Uw God, ben heilig”.

Dat impliceert een keuze: de mens kan ervoor kiezen heilige zaken tot hun recht te laten komen en fouten te vermijden, of dit niet te doen en fouten te begaan. Maar dan met verlies aan hoge ‘heiligheid’. *Galaten. 6:7* verwoordt de gevolgen van deze keuze: “Wat men - al levend - zaait, dat zal men ook oogsten. Wie zaait in ‘het vlees’, zal uit ‘het vlees’ verderf oogsten. Wie zaait in ‘de Geest’, zal uit ‘die Geest’ eeuwig leven oogsten”. In *Gen. 6:3* maakt God overduidelijk dat Zijn ‘Geest’, Zijn levenskracht, redt uit ondergang terwijl ‘vlees’, of moreel ontoereikende levenskracht, die ondergang ‘veroorzaakt’. God acht zich met Zijn Goddelijke levenskracht of “Heilige Geest”, niet langer verantwoordelijk voor diegenen die Hem en Zijn geboden op een gewetenloze wijze negeren. Alleen wie over voldoende Goddelijke levenskracht beschikt, ziet voldoende klaar in de problemen van het leven en lost ze ook naar behoren op. In logische termen: Alleen ‘Geest’, Gods wezenseigen levenskracht, ziet het gegeven en het gevraagde in en kan dit vroeg of laat verwezenlijken.

Logisch redeneren

“Opdat gij de wijsheid leert en de fouten vermijdt” lezen we in *Leviticus 19: 2vv.*. Ook *Ecclesiasticus (= Jezus Sirach) 37:16* zegt: “Ieder werk begint met overleg en aan elke daad

gaat een plan vooraf”. Als kenvorm is religie ook vatbaar voor een logische benadering. Dit staat mijlenver verwijderd van een irrationeel gedrag zoals al te vaak verondersteld wordt. De uitspraak: “Credo quia absurdum”, “ik geloof omdat het absurd is” van de kerkvader Tertullianus (160/230), kan voor de huidige mens nooit een gezonde basis van religie zijn. Verlangt religie wel een geloof in absurde dingen, dan geeft ze geen zekerheden maar ontnemt ze die juist. Ze doet de religieuze mens tekort in het eigen waarnemings- en redeneervermogen. Zo kan religie haar aanhangers in verwarring brengen. Dan kan ze best een neurose, een opium, een emotie, een achterhaald stadium of wat dan ook worden. Maar dan staat ze mijlen verwijderd van wat religie wezenlijk behoort te zijn.

Veel liever leggen we het accent op het logisch redeneren dat bij het geloof ter sprake komt. Logica leidt ertoe om onder meer de axioma's, de eigen vooropstellingen van waaruit men leeft, tot een beter besef, tot voller bewustzijn te brengen. Om dan van daaruit de nodige gevolgtrekkingen te maken. Eens de axiomata, de vooropstellingen van de religie zijn gesteld, volgen er de deducties: men gelooft dat het heilige zich inderdaad onthult en men komt zo tot een gelovige wereld- en levensbeschouwing. Uit het waargenomen en in het geloof aangenomen heilige vloeien logische stellingen voort over dit heilige, de wereld en het leven. Dat kan tot diverse vormen van verering leiden. Religies worden dan veel minder een kwestie van ‘geloof’ en veel meer een kwestie van ‘evidentie’. Het heeft in die visie bijvoorbeeld dan ook weinig zin te zeggen: ‘Ik geloof en ik laat mij voor dit geloof desnoods ook folteren’. Veel boeiender, veel relevanter zijn vragen als: Hoe evident, hoe logisch coherent en samenhangend is de religie die iemand wil aanhangen? Over welke religieuze fenomenen, over welke gegevens beschikken we en wat kunnen we daaruit logisch afleiden? Dan wordt geloven geen blinde en soms gevaarlijke overtuiging, maar veeleer een evidentie.

Immers, het komt ons voor dat een religie die niet logisch verantwoordbaar is, zeker in onze moderne wereld, geen stand houdt. Het lijkt inderdaad veel veiliger om de diverse religies op hun ware wortels te onderzoeken. Wat zijn de gegevens? Wat zijn de gevraagdgen? Wat zijn de oplossingen? Dat geeft ons een stevigere basis en behoedt ons voor menige dwaalwegen. Religies moeten bewijzen wat ze waard zijn, niet door het opleggen van hun gezag. Die tijd is definitief voorbij. Een beroep doen op een blind geloof en blind vertrouwen is - een Russische roulette gelijk - om moeilijkheden vragen.

Een moeizame evolutie

Alleen ‘Geest’, Gods wezenseigen levenskracht, ziet het gegeven en het gevraagde lot in en kan dit vroeg of laat verwezenlijken, zo schreven we hierboven met betrekking tot het koppel “geest/vlees”. Dit ‘vroeg of laat’ wijst op een heel tijdsverloop. De mens die in het leven de juiste keuzes maakt, zal zonder al te grote omwegen geleidelijk tot wijsheid en ‘heiligheid’ groeien. Wie verkeerde keuzes maakt zal heel wat minder snel wijsheid leren en dit met heel wat schade. Dit alles veronderstelt bij de mens toch een ingrijpende en ongewoon moeizame evolutie om vanuit het ‘profane’ en het ‘vlees’ het domein van het ‘heilige’ en van de ‘geest’ te bereiken. We komen er nog uitgebreid terug.

Het profane

Het profane staat voor ongewijd, werelds, niet-kerkelijk. ‘Fanum’ is het Latijn voor ‘tempel’. Wie buiten de tempel blijft is pro.faan. Onze cultuur was vroeger heel wat minder profaan dan nu. Onze vorige generatie kende in haar jeugd nog de laatste rest van een stabiel christendom dat eeuwen had bestaan. De volksmens geloofde dat als men gedoopt en gevormd was en de geboden onderhield, men dan na de dood in “de hemel” kwam. De vanzelfsprekende zekerheden die de mensen vroeger een rustig gemoed en een tevreden zelfbezit bezorgden,

hebben vandaag heel wat van hun kracht ingeboet. De levenshorizonten zijn heel wat groter en minder veilig, de wereld en het leven heel wat ingewikkelder geworden.

Nominalisme

Verwant aan het profane is wat men ‘nominalisme’ heet. ‘Nomen’ in het Latijn, betekent ‘naam’. Voor de nominalist bestaan enkel de werkelijkheden van “deze zijde”. Aan de ideeën, als werkelijk bestaande en objectieve ‘zijnden’ in een andere en hogere wereld, wordt iedere werkelijkheidswaarde ontzegd. De denkinhoud van een woord is slechts een product van ons bewustzijn. De consequente nominalist loochent het geestelijke in de dingen. Hij blijft een materialist en ontkent het objectieve, van het individuele denken onafhankelijke, karakter van het kennen. Hij ziet recht, zedelijkheid en religie als louter menselijke en dus subjectieve producten. Voor de religieuze mens ligt dit anders. Aan de naam beantwoordt een objectieve werkelijkheid. Zo wijst bijvoorbeeld het feit van verontwaardigd te kunnen zijn, er op dat welbepaalde waarden niet gerespecteerd worden. In een nominalistische visie, waarin waarden veeleer op afspraak berusten, zal verontwaardiging heel wat oppervlakkiger zijn dan in een geloof dat ervan overtuigd is dat echte waarden deze wereld overstijgen en niet mogen geschonden worden. Wie in zich nauwelijks een waarde-aanvoelen heeft, kan eigenlijk geen verontwaardiging kennen.

Zedelijkheid en recht worden voor een gelovig mens vanuit een andere en hogere wereld gegeven. Ze uitend zich bijvoorbeeld doorheen het geweten, of zoals in het christendom, door een uitdrukkelijk van God gekregen reeks geboden. Zo zal voor een religieuze mens het uitspreken van de naam van een god ertoe leiden dat die god opgeroepen wordt. Aan de naam beantwoordt voor de gelovige een objectieve werkelijkheid. De nominalist stelt dat een naam niet meer is dan een afgesproken klank. De moderne filosofie en de Westerse cultuur kenden de eeuw van de Verlichting en zijn sindsdien in hoofdzaak nominalistisch ingesteld. Dit in tegenstelling tot alle archaische, antieke en klassieke culturen. We komen er nog uitvoerig op terug.

Rationalisme

Verwant aan het profane is wat men ‘rationalisme’ heet. Maken we vooreerst het onderscheid tussen ‘rationeel’ en ‘rationalistisch’. Beiden verwijzen naar gegevens die verder via de rede, via het logisch redeneren, worden onderzocht. De term ‘rationeel’ heeft een eerder neutrale betekenis. Bij de term ‘rationalistisch’ worden gegevens eveneens aan een logisch onderzoek onderworpen. Echter met de volgende beperking: wat niet wetenschappelijk gevat kan worden, bestaat voor de rationalist gewoonweg niet. Hieronder valt datgene wat de wetenschap overtreft, zoals onder meer het heilige, de ziel en God. Paranormale en religieuze ervaringen kunnen voor de rationeel ingestelde wetenschapper best een logisch onderzoek waard zijn. Voor de rationalistisch ingestelde mens kan dat niet. Gezien de vooropstellingen van deze laatste kunnen ervaringen die buiten het terrein van de harde wetenschap vallen, nooit echt ernstig genomen worden.

Heel wat mensen, ook vele wetenschappers, stellen echter dat er in het geheel der werkelijkheid meer bestaat dan slechts datgene wat wetenschappelijk kan aangetoond worden. Een rationeel denkend mens zal dat beamen, een rationalistisch denkend mens niet. Tegen het rationalisme kan ingebracht worden dat ook intuïtie en gevoel een niet te onderschatten rol spelen. Hoe bijvoorbeeld aantonen dat twee mensen elkaar graag zien? Elk wetenschappelijk bewijs zal hier kunstmatig overkomen en te kort schieten. En toch is het voor velen het fundament van hun leven. Voor de religieuze mens kunnen paranormale ervaringen bijzonder indringend zijn, ja zelfs zo dat het hele verdere leven erdoor bepaald wordt. Als er zich een religieuze ervaring heeft voorgedaan, als iemand een ingrijpende droom heeft gehad of een innerlijke stem heeft gehoord, dan is dit voor hem een feitelijk gegeven waar hij met zijn

intuïtie, maar ook met zijn redenerend verstand verder wil op ingaan. Ook al is dat gegeven niet hard wetenschappelijk aantoonbaar. We lichten dit verder nog uitvoerig toe (4.1.).

Wetenschap

Stelt men dat enkel datgene werkelijkheidswaarde heeft wat op een wetenschappelijke wijze aantoonbaar is, dan herleidt men wat meer is, tot wat minder is. Zo menen heel wat religieuze en holistisch denkende mensen. Men heet dat een ‘reductieve’ kijk. Deze toont zich in het gebruik van het woordje ‘enkel’. Werkelijk is dan bijvoorbeeld slechts datgene wat bij herhaling vaststelbaar is door de onderzoeksgemeenschap, en dat via de klassieke zintuigen, of in het verlengde hiervan via allerlei gespecialiseerde toestellen. Zoals gezegd, zijn heel wat van onze bestaanszekerheden van niet-wetenschappelijke aard. Zo kan een kind opgroeien met de overtuiging dat zijn ouders hem graag zien en dat zij van elkaar houden, zonder dat dit op een echt wetenschappelijke wijze kan aangetoond worden. Een ideologische vorm van wetenschap meent dat zij het hele terrein van de werkelijkheid omvat. Een methodische vorm van wetenschap stelt echter dat haar domein niet het geheel der werkelijkheid betreft, maar dat ze zich bewust beperkt tot een deel ervan, namelijk dat wat aan haar vooropstellingen beantwoordt. Zo beschouwd is wetenschap bijzonder precies, maar beperkt.

De “God-is-dood-theologie”

Verwant aan het profane is eveneens wat men de “God-is-dood-theologie” heet. We kennen sinds de eeuw van de verlichting zowel de triomf van het atheïsme als een doorbraak van een “God-is-dood-theologie”. Zoals al gezegd beweerde Nietzsche en met hem heel wat materialisten dat God dood is. Er is in deze zienswijze geen god om een ethische gedragscode, een decaloog of een soort tien geboden te denken en voor te schrijven, laat staan om te sanctioneren.

De decaloog of de tien geboden

De Bijbel, *Exodus 34: 27* verhaalt hoe Mozes op de berg Sinaï van Jahweh de tien geboden ontving waarbij Jahweh tot Mozes zei: “Stel deze woorden op schrift, want op grond van deze woorden sluit Ik met u en met Israël een verbond”.

Geven we de volkse formulering zoals de ouderen onder ons ze nog kennen vanuit hun jeugd jaren. “Bovenal bemin de Drie-ene Godheid. Zweer niet ijdel vloek noch spot. Heilig steeds de liturgie des Heren. Ouders, kinderen zult gij eren. Dood niet. Geef geen ergernis. Doe nooit wat onkuisheid is. Vlucht het stelen en bedriegen. Ook de achterklap en ‘t liegen. Wees steeds kuis in uw gemoed. En begeer nooit iemands goed”.

O. Willmann, *Abriss der Philosophie*¹¹ (Schets van de filosofie), vat ze eveneens samen. In de eerste drie geboden wordt God, als alom aanwezige instantie, ernstig genomen. Herinneren we eraan dat dit de etymologische betekenis van ‘re.ligio’ is, tegengesteld aan ‘neg.ligio’, verwaarlozing. Dit ernstig nemen geschiedt innerlijk, door echte overtuiging (het eerste gebod), maar ook uitwendig, in al wat spreken is (tweede gebod) en dit in één of andere liturgie (derde gebod). De zeven volgende geboden zijn eigenlijk een mengeling van geboden en verboden. De traditionele formulering geeft soms de tegenmodellen aan; dat wat te mijden is, wat taboe is. Het vierde gebod behandelt de eerbied voor het ouderlijk gezag en eerbied voor de kinderen. Bega verder geen ‘zonde’, of schend niet wat onschendbaar moet blijven, en dit tegen de persoon (vijfde gebod), tegen het gezin en huis (zesde gebod), tegen al wat ter beschikking staat (zevende gebod). Bega ook geen zonde tegen het recht op de waarheid (achtste gebod); begeer geen geslachtelijk genot op een zondige wijze (negende gebod) of begeer niet het bezit van anderen (tiende gebod).

Etnologen stellen vast dat zowat alle archaïsche beschavingen een gelijkaardige gedragscode hadden of nog hebben. Zonder contact met het christendom beschikken zij al

over een wet die stelt dat het leven moet geëerbiedigd worden. Zo zegt de Bijbel, *Rom 2, 14*, dat wanneer heidenen, die de wet niet hebben, uit zichzelf doen wat de wet verlangt, zij zichzelf tot wet zijn.

R. Van Caenghem, *Om het godsbegrip der Baluba*¹², geeft de gedragscode weer der Baluba, een Bantoevolk uit Centraal-Afrika. Zo luidt één van hun gebeden: “Muidi Mokulu, verheven God, dat al mijn goederen voorspoed kennen. Gij weet het: nooit steel ik, nooit begeer ik de vrouw van een ander, nooit pleeg ik geweld op de dochter van een ander. Indien echter iemand het kwade oog op mij richt dat Gij, o Muidi Mokulu, verheven God, hem vervolgt met Uw wrekende blik.”

Met andere woorden: wat de Bijbel expliciet verwoordt, is een structuur eigen aan alle volkeren, die de mens op weg zet naar een gewetensvol gedrag. De verwoording mag dan verschillen, in wezen komt ze op hetzelfde neer. Ook binnen de Bijbel zijn er twee versies: *Exod. 20:1/17* en *Deut. 5:6/21*. Wat erop wijst dat de structuur telt, niet de variëteit der verwoording.

Ook in *Psalms 15* (14) vinden we diezelfde structuur: “H. Drie-eenheid, wie zal met U vertrouwelijk omgaan? Wie in Uw tegenwoordigheid leven? Diegene die onberispelijk tracht te leven, die handelt als iemand met geweten. Die innerlijk al wat waarheid is, aanvaardt. Die leeft zonder zijn tong te laten gaan. Die zijn broer of zuster in niets schade berokkent. Die de medemens geen onrecht aandoet. Die geen meened aflegt. Die niets aanvaardt dat een onschuldige benadeelt. Die de zienswijze van de door U verworpene afwijst. Maar die U, H. Drie-eenheid, ernstig neemt en eert. Wie zo te werk gaat, zal dank zij U nooit ten onder gaan, H. Drie-eenheid.”

En *Psalms 119* (118) prijst de mens die zijn leven geheel afstemt op God en Zijn voorschriften. “Gelukkig en onberispelijk zijn diegenen die in hun levenswandel Uw wet waarmaken, H. Drie-eenheid. Gelukkig diegenen die, terwijl ze zich aan Uw gedragsregels vasthouden, U met hart en ziel zoeken en die, doordat zij gewetenloze daden vermijden, volgens Uw richtlijnen leven. Want Gij kondigt Uw voorschriften af om ze heel en al uitgevoerd te zien. Geef dus dat onze levenswandel op vaste wijze Uw wil waar maakt. In dat geval zullen wij, terwijl wij Uw geboden overlopen, niet beschaamd zijn.”

Er is natuurlijk enorm veel gepubliceerd over de decaloog. Toch het volgende: Fuchs, *Le décalogue? Connais pas!*¹³ (De decaloog? Die ken ik niet!), stelt vast dat door de grondige secularisering van onze maatschappij de jongeren zelfs niet eens van de tien geboden gehoord hebben. Iets wat volgens deze theoloog op de religieuze en morele ontaarding van onze cultuur wijst. Wie de Bijbel onbevungen leest merkt echter dat het niet geboden en verboden zijn die centraal staan, wel dat de Goddelijke levenskracht, het ‘heilige’, er ten overvloede in wordt beklemtoond. Er is uiteraard tussen beiden een verband. Wie die voorschriften in zijn leven verwerkelijkt, maakt ook dat zijn of haar levenskracht, zijn of haar ‘heiligheid’ toeneemt.

‘Archaische’ moraal

Dat nog niet gekerstende culturen ook over een ethische gedragscode beschikken wordt ook geïllustreerd door Christian Dedet, *La mémoire du fleuve*¹⁴. Dedet kent én het Westen én vooral Negro-Afrika door en door. Hij is geboren in Gabon uit deels Franse, deels Negro-Afrikaanse ouders. Oud geworden overziet hij zijn leven en mijmert: “In de wildernis, stelde ik altijd voorop dat het leven mooi is, vol goede dingen. Lang dacht ik dat mensen elkaars broeders zijn. Later werd ik gewaar dat in Gabon evenveel onbetrouwbare mensen zijn als op andere plaatsen. Maar zeker is dat, indien een Negro-Afrikaanse smeris u in zijn netten vangt, hij achteraf beschaamd zal zijn. Want ziet gij hem later terug, dan neigt zijn hoofd neerwaarts. Hij weet dat hij u een onrecht aangedaan heeft. Hij beroept zich op een verzachtende omstandigheid: hij was in nood. In het Westen echter ziet gij mensen die geen nood kennen en niets mankeren maar u toch trachten te bestelen. Zij zijn het gewend. “De ondeugd haalt

het” en “zaken zijn zaken”, zo zeggen zij. Waarop men ze een gewerschot zou willen toedienen. Maar dan denkt men: “Zij zijn zoiets niet eens waard”. De wereld van heden doodt de Negro-Afrikaanse cultuur. “Les curés”, de priesters, hadden indertijd de verdienste te spreken over de goddelijke wet. Wie heeft het daar nu nog over? Stelen en doden, dat wordt normaal. Er is geen respect meer. Het valt voor dat het uitgerekend de arme Negro-Afrikaan zonder ‘opvoeding’ is, die in zijn logica tot de blanke zegt: “zoiets moet men niet doen. Dat is niet goed. Dat is niets voor u”.

Een beaat en tragisch atheïsme

Als gevolg van de “God-is-dood-theologie” is er, zoals al aangehaald, geen God om die ethische gedragscode voor te schrijven of te sanctioneren. We zien enerzijds een “beaat atheïsme” ontstaan, een soort lekenmoraal die zich bevrijd acht van “het juk van God”. Toch wordt hierbij nog één of andere ethische code behouden die gebaseerd is op eerder praktische afspraken. De samenleving moet ‘leefbaar’ blijven. Deze code is dan ‘autonoom’, ze is niet gegrond op iets objectiefs buiten de mens zoals dit b.v. wel het geval is bij de decaloog. Anderzijds is er naast dit “beaat atheïsme” ook zoiets als een “tragisch atheïsme”. Indien God als wetgever en rechter niet bestaat, dan is er niet langer een “hogere instantie” die ons duidelijk maakt wat wij behoren te doen en te laten. In wiens hoge naam zouden wij overigens kunnen geoordeeld worden? De autonome mens schrijft zelf zijn geboden voor. Zo gezien is hij tot vrijheid gedoemd. Zijn leven is een gave, maar eveneens een verre van eenvoudige opgave: zelf de levenswaarden bepalen. Dit leidt bij sommigen tot het ervaren van een innerlijke afgrond en een leegte. Als er geen normen zijn die boven de mens uitstijgen, als ‘morele waarden’ slechts op afspraak berust, wat is er dan nog wezenlijk verboden en door wie? In principe is dan alles toegelaten. Zoals reeds gezegd ontkent menig nominalist met Freud, Marx, Leuba, Nietzsche en hun denkgenoten iedere vorm van objectieve ethiek en religie. Voor hen is de religieuze mens een lichtgelovig en naïef iemand die ten onrechte meent dat de werkelijkheid meer is dan wat de stoffelijke natuur ons toont.

W.E. Hocking, *Les principes de la méthode en philosophie religieuse*¹⁵ (De principes van de methode in de religieuze filosofie), is het hier helemaal niet mee eens. Hij schrijft: “Men kan in religie zoiets zien als een beslist ‘neen’. De religieuze mens verzet zich tegen de dreigingen van de stoffelijke natuur die hem willen overheersen, om niet te zeggen verslinden. Religie is een besliste en massieve weigering. En wat zij weigert is dat de stoffelijke machten de gehele mens in hun greep houden. Het is niet de gelovige, het is de ongelovige die naïef is ten overstaan van de natuurlijke verschijnselen. De diepste werkelijkheden behoren tot het domein van het onzichtbare.”

Hocking zegt hier duidelijk dat de materiële wereld niet het laatste woord heeft. Wie dat wel meent, die is volgens hem juist lichtgelovig en naïef. Niet omgekeerd. Voor de religieuze mens toont er zich achter en boven die profane wereld een sacrale wereld. En wel zo dat die sacrale wereld het laatste woord heeft. Wie ingaat op die religieuze wereld, zal er in deze profane wereld geleidelijk de gevolgen van ondervinden. Daar willen we in dit boek uitvoerig op ingaan.

Tot zover dit onderscheid “heilig/profaan”.

1.4.2. Hylisch pluralisme / hylisch monisme

Gaan we vervolgens na of het oude testament melding maakt van een meervoudige stoffelijkheid. *Ezechiël 44* wees ons al op het gevaar een lijk zonder de nodige voorzorgen te benaderen. Een dode geeft volgens deze visie een onzichtbare schadelijke materie en energie af, wat ons tot de hypothese van het bestaan van een ‘hylisch pluralisme’, van meerdere soorten ‘stof’ doet besluiten. Gaan we ook hier iets dieper op in.

De heks van Endor

Lezen we *1 Samuel 28: 3/25*. De profeet Samuel was gestorven. Koning Saul had de dodenbezweersters en waarzeggers uit het land verdreven. Daarna ging hij strijd leveren met zijn vijanden, de Filistijnen. Toen Saul echter het leger van de Filistijnen zag, sloeg de schrik hem om het hart. Via zieners en profeten trachtte hij te weten wat Jahweh's wil was. Maar Jahweh gaf geen antwoord. Noch door dromen, noch door profeten, noch door oerim en toerim. (Opm.: men denkt dat "oerim en toerim" op een mantische techniek slaan, op een vorm van waarzeggerij, om zo Jahweh's wil te kennen). Daarop zei Saul tot zijn hovelingen: "Zoekt mij een dodenoproepster zodat ik ze ga raadplegen". Zij antwoordden: "In Endor woont een dodenoproepster". Saul deed andere kledij aan en ging met twee mannen op weg. In de nacht kwamen ze bij de vrouw aan. Hij zei haar: "Doe mij de toekomst voorspellen en roep de schim op van wie ik u zal noemen". De vrouw antwoordde: "Gij weet toch dat Saul de dodenoproepers en waarzeggers uit het land heeft verbannen. Waarom brengt gij op sluwe manier mijn leven in gevaar?". Daarop legde Saul een eed af: "Zowaar als Jahweh leeft, zult gij hiervoor geen onheil oplopen".

Daarop vroeg de vrouw: "Wie moet ik voor u oproepen?" Hij antwoordde: "Roep Samuel voor mij op". Daarop 'zag' de vrouw Samuel en luid gillend riep zij tot Saul: "Waarom hebt gij mij bedrogen? Gij zijt Saul zelf!" De koning antwoordde: "Heb geen angst! Maar wat juist 'ziet' gij?" De vrouw antwoordde: "Ik zie een 'elohim' (opm.: een goddelijke figuur zoals *Genesis 3:5* en *psalm 8:6* vermeldt) die uit de aarde opstijgt". Saul vroeg haar: "Hoe ziet die figuur eruit?" Zij antwoordde: "Het is een oude man die opstijgt. Hij is in een mantel gehuld". Daarop wist Saul dat het de gestorven profeet Samuel was. Saul boog diep ter aarde. Samuel zei tot hem: "Waarom hebt gij mijn rust gestoord door mij op te roepen?". Saul antwoordde: "Ik ben aan grote angst toe. De Filistijnen bestrijden mij en God heeft zich van mij afgewend. Hij geeft mij geen antwoord meer, noch door dromen, noch door de profeten. Daarop heb ik u opgeroepen opdat gij mij zoudt zeggen wat ik moet doen". Waarop Samuel zei: "Waarom mij raadplegen als Jahweh zich van u heeft afgekeerd en uw vijand is geworden? Jahweh voert nu uit wat hij door mijn bemiddeling voorspeld heeft. Hij ontruikt u het koningschap en geeft het aan uw naaste, David, omdat gij niet gehoorzaamd hebt aan Jahweh. Bovendien zal Jahweh met u ook Israël aan de Filistijnen overleveren. Morgen zullen gij en uw zonen bij mij zijn (opm.: in de sjeol, de hades of onderwereld; zoals *Numeri 16:30* dat beschrijft)".

De Bijbel vermeldt verder dat Koning Saul inderdaad de veldslag verliest en samen met zijn zonen om het leven komt. Merken we op dat de dodenoproepster tot een mantisch bijzonder begaafd type behoort. Zij 'doorziet' de ware identiteit van de koning en is zelfs in staat een overleden profeet aan haar oproepingskracht te onderwerpen. Zij is een 'elohim', een wezen met een grote geesteskracht. Het aanroepen van God bij politieke aangelegenheden was ten tijde van Samuel verre van ongewoon. Het was de tijd van het zogenoemde oude verbond, waarbij Jahweh het Joodse volk leidde te midden van vele andere volkeren. En dit tot aan het nieuwe verbond. Deze beide overeenkomsten met God, het oude en nieuwe verbond, worden verder in de tekst nog toegelicht (zie hoofdstuk 13).

Uit de aarde

De tekst hierboven vermeldt dat de schim van de profeet Samuel uit de aarde opsteeg. De Bijbel gaat er dan van uit dat er nog een leven is na de dood en dat men daarbij ook over een bewustzijn en zelfs een lichaam beschikt, al is dit lichaam fijnstoffelijk en nevelig als een schim. Bovendien bevindt deze schim zich niet in hogere of hemelse sferen, maar in een soort van onderwereld, in de diepten der aarde. Zelfs al gaat het hier om Samuël, een profeet. Het is de situatie van de mensen in het oude testament, vooraleer Jezus, na Zijn kruisdood, "ter helle is neergedaald". Daar waar Samuël uit de onderwereld opstijgt, zal Jezus er na Zijn dood in neerdalen. We komen op dit thema nog uitvoerig terug (6.3.). Het is een oeroude ervaring

dat de schimmen van doden, met voldoende ‘geest’, of levenskracht, waarheid kunnen meedelen en de toekomst voorspellen. En dit in eenheid met Jahweh of ook zelfs zonder hem. Maar schimmen oproepen is, zoals Samuel zelf zegt, hun rust verstoren. Het wordt al in het Oude testament sterk afgeraden.

Merken we bij deze tekst nog het volgende op. De profeet Samuel heeft duidelijk een lichaam en dit is zelfs met een profetenmantel gekleed. Noemen we dit type van lichaam bij zijn traditionele naam: “het subtiele lichaam”. Dit is wel stoffelijk, maar van een veel ijlere stof dan de stof die iedereen waarneemt. Het subtiele lichaam is niet onderworpen aan een aantal beperkingen zoals ons fysieke lichaam die wel kent. Wat meer is, dit fijnstoffelijke lichaam zou verschillende verschijningswijzen kunnen aannemen. We komen er later op terug. Deze Bijbeltekst toont aan dat men in het oude testament naast het biologische lichaam ook nog een subtiel lichaam kent. Gaan we dit ook na voor het nieuwe testament.

De gedaanteverandering van Jezus

In *Luc 9:28vv.* neemt Jezus de apostelen Petrus, Johannes en Jacobus mee en beklimt een berg om er te bidden. “Terwijl Hij aan het bidden was, veranderde Hij van uiterlijk en werden Zijn kleren stralend wit. Ineens waren er twee mannen met Hem in gesprek. Het waren Mozes en Elias die in heerlijkheid verschenen en spraken over Zijn heengaan, over de voleinding van Zijn leven in Jeruzalem. Petrus en de anderen zagen Zijn heerlijkheid en zagen ook de twee mannen die bij Hem stonden”. Dit toont ons dat het lichaam van Christus van gedaante kan veranderen. Zijn verheerlijkte lichaam is gewoonlijk verborgen door het biologische lichaam. Ofschoon in gewone omstandigheden niet fysisch of biologisch merkbaar, toch is zo een verheerlijkt lichaam volgens de getuigenissen even werkelijk.

Letten we nog op het verschijnen van twee mannen, Mozes en Elias. In tegenstelling met onder meer de profeet Samuel, stijgen deze niet op uit de aarde maar zijn daar ‘in heerlijkheid’. Wat verwijst naar *psalm 56 (55):14*. Ze zijn er wel, maar in een lichaam verschenen ‘in heerlijkheid’.

Ineens stond Hij in hun midden

Johannes 20:19vv. heeft het over het verheerlijkte fijnstoffelijke lichaam van Jezus. Op de avond van die eerste dag van de week waren de leerlingen bij elkaar. Hoewel de deur op slot was uit vrees voor de Joden, stond Jezus ineens in hun midden. Hij toonde hun de wonden in Zijn handen en Zijn zijde. Hij zei tot Thomas: “hier zijn Mijn handen, raak ze maar aan met je vinger. En voel met je hand de opening in Mijn zijde”. Nemen we de tekst letterlijk dan is er vooreerst het subtiele lichaam van Jezus dat doorheen materiële voorwerpen als een muur of een deur gaat. Daarna materialiseert Hij dit fijnstoffelijke lichaam tot het voor iedereen zicht- en tastbaar is. Wanneer Jezus weer verdwijnt, wordt Zijn lichaam opnieuw fijnstoffelijk.

Paulus, in *1 Kor. 15:42vv.*, spreekt na de verrijzenis van Christus, van een nieuwe verrijzenis. “Een natuurlijk lichaam wordt gezaaid, maar een geestelijk lichaam verrijst. Als er een natuurlijk lichaam bestaat, bestaat er ook een geestelijk lichaam”.

Deze beide steekproeven tonen aan dat het nieuwe testament naast een biologisch lichaam eveneens een fijnstoffelijk lichaam kent. Bovendien wordt het hier niet in de sjeol of de onderwereld gesitueerd, maar elders, waar het in heerlijkheid verrijst.

1.4.3. Dynamisme / tekort aan levenskracht

Na de tegenstellingsparen “heilig / profaan” en “hylisch pluralisme / hylisch monisme” verdiepen we ons in de tegenstelling “dynamisme / tekort aan levenskracht”. In *Hand. 9* legde Ananias bij Saul de handen op, met als gevolg dat Saul weer kon zien. Wat ons bij een dynamistische opvatting van religie brengt. In de religiewetenschap betekent ‘dynamisme’ de

stelling dat religie in wezen een kwestie van overdracht van energie, van vitale kracht is. De Oudgriekse term ‘dunamis’, en de Latijnse term ‘virtus’, staan voor ‘energie’. Het oude testament vermeldt een aantal teksten waarbij deze levenskracht ter sprake komt. Een steekproef.

Uw geest

Genesis 6.3: “Indien Gij Jahweh, Uw Geest (levenskracht) terugtrekt, gaat al wat leeft dood. Maar indien Gij Uw Geest (levenskracht) schenkt, scheidt Gij leven.” Het is duidelijk dat Gods Geest, die leven scheidt, synoniem staat voor de term ‘levenskracht’.

Abisjag van Sjoenem

Lezen we in het oude testament *1. Kon 1:1/4*. “Toen koning David heel oud geworden was, kon hij zich maar niet verwarmen, hoe men hem ook met dekens toedekte. Daarop zegden zijn hovelingen tot hem: “Laten wij voor onze heer en koning een jonge maagdelijke vrouw zoeken die de vorst bijstaat en hem verzorgt. Zij zal bij hem slapen en dat zal warmte verschaffen aan onze heer en koning”. Na dus in het gehele land van Israël een mooi meisje te hebben gezocht, vond men Abisjag van Sjoenem en men bracht haar bij de vorst. Dit meisje was uitzonderlijk mooi. Zij verzorgde de vorst en diende hem, maar ‘kende’ hem niet.”

Deze Bijbelse passus kan als volgt begrepen worden: de vorst, een man van aanzien, werd oud, en kon zich niet meer verwarmen. In zijn tijd werd, zoals in alle archaische culturen, het koningschap nog sacraal opgevat. Om zijn rijk te besturen had hij heel wat meer fijnstoffelijke levenskracht nodig dan een gewone onderdaan gewoonlijk bezit. Zijn tanende energie was dan ook een bedreiging voor zijn bestuurlijke taak, en dus zou zijn hele rijk er onder gaan lijden. Zijn ‘schim’, het zielelichaam dat zijn zenuwstelsel en zijn biologisch lichaam beheerst, daalt bij gebrek aan levenskracht, in dichtheid van zielestof. Het wordt te ijl en vertoont plaatselijk tekorten. De biologische veroudering is het teken van die occulte - verborgen - uitputting zowel van de ziel als van haar levenskracht. Dit toont zich onder meer in wat men wel eens ‘oude-mensen-kou’ noemt. Dit verlies aan bio-energie, zoals sommigen dat nu zouden zeggen, laat zich voelen in kouwelijkheid.

De verhouding der geslachten

Een jong en uitzonderlijk mooi meisje als Abisjag beschikt over een zo goed als ongerepte levenskracht. Dit uit zich in een krachtige en weldadig aanvoelende uitstraling of aura. Door “in de schoot” van koning David te slapen ontstaat er contact en dus ook overdracht van energie. Abisjag diende de koning en verzorgde hem. Dit is al een vorm van contact. Maar David ‘kende’ haar niet, wat in Bijbelse taal betekent dat hij geen geslachtsgemeenschap had met haar, ofschoon zij bij hem sliep. Niet dat de oude vorst zo afstandig was van eros. Maar in dit geval althans wordt een demonisch-magische methode ter ‘revitalisering’ hersticht binnen Bijbelse vooropstellingen.

Vanuit de nominalistische visie kan men dat, behalve met psychoanalyse en zo, met gewone ‘seks’ verklaren. Toch strijdt dit met de toenmalige cultuurcontext. Het eerste dat geldt, is de mededeling van occulte, fijnstoffelijke levenskracht. Nu is het een feit dat een welbepaald type van vooral jonge vrouwen, over een uiterst sterke dosis levenskracht beschikt. De mooiheid ervan lijkt de lichamelijke uitdrukking te zijn van die dieper gelegen levenskracht die zo een type vrouw sterk uitstraalt. Dat zien helderzienden aan de grote en lichtende aura van zo iemand, dat voelen sensitieven aan de weldadige uitstraling die zo iemand heeft. Abisjag moet van dat type geweest zijn. Het hele paleis zal doordrongen geweest zijn van haar fijnstoffelijke en zeer weldadig overkomende aura.

De toevoer van fijnstoffelijkheid kan op verschillende wijzen gebeuren, bijvoorbeeld door warmte-energietoevoer. Deze toevoer draagt zielestof in zich en ‘voedt’ het hongerige

zielelichaam. Maar verreweg de sterkste zielelichaamsvoeding ligt in de verhouding der geslachten. Van dat beginsel gaat de raadgeving der hovelingen uit. De fameuze Sjoenamietische was een jonge en mooie vrouw. En wat in dat zielestofvriendelijke milieu evident was: zij tooide zich op oosterse wijze. Dit betekent dat de keuze van haar opschik haar fijnstoffelijke uitstraling nog vergrootte en versterkte. David was koning en zoals allen die een rijk besturen, bijzonder behoeftig aan zielestof. Vandaar het langdurige en kieskeurige zoeken naar een jong meisje met zeer veel energie. De erotiek speelt echter een ondergeschikte rol. Ofschoon zo 'n 'geladen' schepsel als Abisjag erotiseert, toch staat de erotiek op zich niet centraal. Wel als kanaal van overdracht van levenskracht. Wie in deze tekst 'seks' ziet, misduidt volledig de oorspronkelijke betekenis.

Wat betreft opschik kan men bij *Jesaja 3:16/24* lezen dat men zich voorziet van votringen, enkelringen, maantjes, oorbellen, armbanden, sluiers, hoofdbanden, haarvlechten, gordels, reukwerk, amuletten, vingerringen, neusringen, kostbare kleren, mantels, gordeltasjes, spiegels, fijn ondergoed en mutsen. Al deze 'cosmetica', in de brede, Griekse zin van opschikmiddelen, versterken het zielelichaam of de aura van degene die ze draagt of gebruikt.

De jongen herleeft.

2 Kon. 4:8/37 vertelt van de profeet Eliseüs (Elisa) en de welgestelde dame in de stad Sjoenem. Zij krijgt een zoon. Wat groter geworden sterft dit kind. Eliseüs stuurt eerst Gechazi, zijn helper, op de dode knaap af om de staf van Eliseüs op de jongen te leggen. Gechazi legde de staf op de knaap. Maar er volgde geen teken van leven. Eliseüs ging dan zelf naar de jongen. Hij trad de kamer binnen, sloot de deur en bad tot Jahweh. Daarop legde hij zich op het bed waar de jongen lag en strekte zich uit over het kind. Hij strekte zijn mond, ogen en handen uit over de mond, de ogen en de handen van de knaap. Zo bleef hij over hem heen liggen, totdat diens vlees warm kreeg. Daarna liep hij over en weer in de woning. Hij legde zich opnieuw over de knaap. En dit tot zeven keren toe. Toen niesde de knaap en opende de ogen".

Het kind herleeftde.

1 Kon. 17:17/24 vermeldt dat de profeet Elias inwoonde bij een vrouw. Haar zoon kreeg een kwaal die zo erg werd dat het leven uit hem ging. Waarop de vrouw: "Wat moet ik nu van u denken, man van Godswege? Zijt gij hier komen inwonen om mijn zonden te onthullen en meteen mijn zoon te laten sterven. Elias antwoordde: "Geef mij uw zoon". Hij nam het kind uit haar armen, droeg het naar de kamer waar hij logeerde en legde het op zijn bed. Daarop bad hij God om hulp: "Jahweh, mijn God, brengt Gij zelfs onheil over de weduwe wiens gastvrijheid ik geniet, door haar zoon te laten sterven?". Toen legde hij zich driemaal languit op het kind, terwijl hij op Jahweh 's tussenkomst beroep deed: "Jahweh, mijn God, ik vraag het U: laat de ziel van dit kind in hem komen". Jahweh verhoorde het smeekgebed van Elias. De ziel van het kind kwam terug en hij herleeftde".

Men merkt het: languit over iemand liggen, van aangezicht tot aangezicht, dat doen Elias en Eliseüs. Beiden als mannen van Godswege". Door te bidden komt Elias in intiem contact met God. Hierdoor deelt hij in Gods' Heilige Geest en levenskracht. Deze geeft hij door aan het kind dat terug bezielde wordt. De vrouw zegt daarop tot Elias: "Nu weet ik dat gij een man van Godswege zijt en dat het woord van Jahweh in uw mond waarheid is".

Tot zover enkele steekproeven uit het oude testament die het dynamisme, de toevoer van levenskracht, illustreren. Zoeken we in het nieuwe testament ook enkele voorbeelden van dergelijke krachtwerkingen.

Wie heeft mij aangeraakt?

Het fijnstoffelijke lichaam van Jezus is gewoonlijk niet zichtbaar. Maar toch gaat er een kracht van uit. *Lucas 8:43vv.* verhaalt. Een vrouw die al twaalf jaar aan bloedvloeïngen leed, kwam van achteren naar Jezus toe en raakte de zoom van Zijn kleed aan. Onmiddellijk hielden haar vloeïngen op. Maar zij gaf er zich geen rekenschap van dat Jezus sensitief was. Jezus vroeg: “Wie heeft mij aangeraakt?”. Allen ontkenden. Petrus zei: “Meester, het is de menigte die zich opdringt en op U drukt”. Jezus: “Iemand heeft mij wel degelijk aangeraakt, want Ik heb gevoeld dat een kracht (‘dunamis’) uit Mij is gevloeïd”.

Lucas vervolgt dat de vrouw gewaar werd dat zij ontdekt was en zich voor Jezus’ voeten wierp. Zij vertelde waarom zij Hem had aangeraakt en hoe zij onmiddellijk was genezen. Beklemtoneer we dat Jezus redeneert: Hij voelt en weet dat er van Hem een kracht is uitgegaan. Dus moet iemand Zijn kleed hebben aangeraakt. Zijn kleed is inderdaad geladen met Zijn hoge levenskracht. Niet iedereen voelt het als iemand zijn of haar kleding aanraakt en zo levenskracht onttrekt. Jezus voelde het wel. Wat aantoont dat Hij ‘sensitief’, heldergevoelig was.

Wie Hem aanraakte, werd gered.

Marcus 6:56 stelt het eveneens vast: “Waar Jezus ook heen ging, naar dorpen of steden, de mensen legden de zieken op de markt neer, en ze vroegen Hem om ten minste de zoom van Zijn kleed te mogen aanraken. En wie Hem aanraakte, werd gered”. En verder in *Luk. 6:19* lezen we: “De hele menigte zocht Jezus aan te raken omdat er een kracht (dunamis) van hem uitging en allen genas”.

De mirakels van Jezus

Geven we hiervan een inventaris. Het nieuwe testament verhaalt van 32 mirakels waarvan 15 lichamelijke genezingen. Het gaat om de meest diverse kwalen, de ‘eeuwige ellenden’ van de mensen: kreupelen, hinkenden, stommen, doven en iemand met een verdorde hand. Verder zijn er bezweringen of exorcismen en dodenopwekkingen of verrijzenissen. Lazarus wordt uit de dood gewekt, de zoon van de weduwe van Naim, het dochttertje van Jäirus, en natuurlijk ook Jezus’ eigen opstanding. Ten slotte zijn er nog de wonderen met betrekking tot het beheersen van de natuur: de omvorming van water in wijn, de wonderbare visvangst, twee broodvermenigvuldigingen, het op het water gaan en het stillen van de storm.

In *Handelingen 19:11/12* lezen we: “God bewerkte, doorheen de handen van Paulus opvallende wonderen. Zo zelfs dat het volstond de doeken en het linnen die zijn lichaam aangeraakt hadden, op de zieken aan te brengen. De ziekten trokken eruit en de boze geesten gingen weg.”

Wijzen we terloops al op het verband dat gesuggereerd wordt tussen de fysische genezing en de boze geesten die de zieke verlaten.

Tot zover ook enkele steekproeven uit het nieuwe testament die getuigen van een dynamisme.

Religie wordt zowel in het oude als in het nieuwe testament gezien als een fijnstoffelijke krachtwerking maar zo dat het een weerslag heeft op het biologische lichaam. Als een profeet of Jezus iemand aanraakt, behelst dat een overdracht van kracht zodat bijvoorbeeld genezing mogelijk wordt. G. Van der Leeuw, *Phänomenologie der Religion*¹⁶ (Fenomenologie der religie), legt eveneens de nadruk op deze ‘dunamis’, op deze macht. Hij schrijft: “Wij treffen de voorstelling van een macht aan die op ‘empirische’, op concrete ervaring gesteunde en doorleefde wijze in personen en dingen vastgesteld wordt, een macht waarvan een ervaarbare kracht uitgaat die tot effectieve resultaten leidt”.

Al deze getuigenissen wijzen erop dat de Bijbelse religie door en door ‘dynamistisch’ is. Het kenmerk bij uitstek is de Goddelijke levenskracht die doorgegeven wordt en tot

opvallende resultaten leidt. Toch wordt deze visie vanuit nominalistische en rationalistische hoek sterk bekritiseerd. Ook niet iedere gelovige is het met deze dynamistische zienswijze eens. We komen er zo dadelijk op terug.

1.4.4. Buitenzintuiglijke waarneming / zintuiglijke waarneming

Als laatste tegenstellingspaar vermelden we het paranormale waarnemen tegenover het gewone waarnemen. Het dynamisme in de religie, de fijnstoffelijke krachtwerkingen kunnen door sommigen aanvoeld of waargenomen worden. Men zegt dat ze over een zekere ‘sensitiviteit’ beschikken, dat ze sensitief zijn of een vorm van helderziendheid bezitten. Een steekproef.

Profeteren

Num. 12: 6 merkt op dat er “gewoon profeteren is, maar ook uitzonderlijk profeteren”. Jahweh zegt: “Indien er onder u een profeet is, dan openbaar Ik Mij aan hem in een gezicht, dan spreek Ik tot hem in een droom”.

De Bijbel, *Genesis 28:13*, verhaalt dat Jakob van Bersabee naar Haran reisde en besloot om op een bepaalde plaats te overnachten. Hij nam een steen, legde zijn hoofd er op en viel in slaap. Daar doorleefde hij een droom. Hij ‘zag’ een ladder, van de aarde tot in de hemel. De engelen van God stegen erop en daalden eraf. Meteen stond Jahweh voor hem en zei: “Ik ben Jahweh, de God van uw voorouder Abraham en de God van Izaäk. De grond, waarop gij ligt te slapen, geef Ik aan u en uw nageslacht”. Jakob werd wakker en zei: “waarachtig, Jahweh bevindt zich hier ter plaatse, zonder dat ik het besepte.”

In *Numeri. 12:7/8* zegt Jahweh: “Zo is het niet met mijn dienaar Mozes: heel mijn huis is hem toevertrouwd (opm.: onder verstaan: niet een gedeelte). Met hem spreek Ik van aangezicht tot aangezicht, duidelijk verstaanbaar, niet in raadsels”.

Blijkbaar zijn er graden in de vriendschap en de medewerking met God. Hij laat Zijn wil kennen via een droom, als de mens slaapt. Maar met wie Hij een intiemer contact heeft, spreekt Hij “van aangezicht tot aangezicht”. Vandaar ook de verzuchting van Mozes in *Num. 11:29*. “Ach! Kon het hele volk van Jahweh maar profeet zijn doordat Hij aan hun Zijn Geest geeft”. Dan was het woord van Jahweh inderdaad voor iedereen direct toegankelijk.

Jezus als ziener

Lezen we *Joh. 2:23*. “Terwijl Jezus gedurende het paasfeest te Jeruzalem was, geloofden velen in Zijn naam bij het zien van de tekenen (opm.: wonderen) die Hij verrichtte. Maar Jezus had geen vertrouwen in hen doordat Hij hen allen doorzag en ook doordat Hij over niemand inlichtingen nodig had, want Hijzelf wist wat in de mens aan het werk was”. Dat is één van de telkens weer terugkerende kenmerken van helderzienden: zij ‘doorzien’ de ziel van de medemens. Het mag vreemd overkomen voor wie met ‘zien’ en ‘helderziendheid’ onbekend is, toch blijkt Jezus een ‘ziener’ te zijn. De evangeliën barsten van aanwijzingen in die zin. Jezus had voorkennis van dingen die gingen gebeuren. De evangeliën vermelden dat twaalf maal. Hij hoorde ook voortdurend de innerlijke stem van Zijn Vader. Hij doorziet de gedachten van de mensen. De profeten van het oude testament waren eveneens zieners. Illustreer we dit met enkele Bijbelteksten.

Een profeet

Joh. 4:16/19 verhaalt dat Jezus in gesprek kwam met de Samaritaanse vrouw. Jezus zei tot haar: “Ga uw man roepen en kom hier terug”. “Ik heb geen man”, antwoordde ze”. “Dat zegt gij terecht, dat gij geen man hebt,” vervolgde Jezus. “Want gij hebt vijf mannen gehad,

en diegene die gij nu hebt, is uw man niet". "Wat Ge daar zegt, is waar" beaamde de vrouw en zij vervolgde: "Heer, ik zie dat Gij een profeet zijt".

Uit de reactie van de Samaritaanse blijkt dat het begrip 'profeet' wel degelijk ineen kon lopen met 'helderwaarnemende'. Wat verder lezen we: "De vrouw liet de kruik staan, liep de stad in en zei tot de mensen: "Komt kijken. Een man heeft mij gezegd al wat ik gedaan heb. Zou hij niet "de Christus" zijn?" Zo zien wij dat Jezus een soort charismatisch gezag opbouwt, een gezag niet zoals dat van de wetgeleerden of de Farizeeën, wel een gezag dat gesteund is op helder weten.

In *Luk.22: 8/13* lezen we dat Jezus Zijn apostelen Petrus en Johannes voorop stuurde en zei: "Gaat het paasmaal dat wij gaan houden voorbereiden". De apostelen vroegen: "Waar wilt Gij dat wij het gereedmaken?" Jezus antwoordde: "Kijk, als gij de stad binnentrekt, zult gij een man tegenkomen die een kruik water draagt. Volg hem tot aan de woning waar hij binnengaat. Tot de eigenaar van het huis zegt gij: "De meester laat u zeggen: "Waar bevindt zich de zaal waar Ik, met mijn leerlingen, het paasmaal kan houden?" Deze zal u een grote bovenzaal laten zien. Brengt daar alles in orde". Toen zij er naar toe gegaan waren, vonden zij alles zoals Hij het gezegd had. Zij maakten het paasmaal gereed.

En *Joh. 2:23-25* vermeldt: "Terwijl Jezus gedurende het paasfeest te Jeruzalem was, geloofden velen in zijn naam bij het zien van de tekenen (wonderen) die Hij verrichtte. Maar Jezus had geen geloof in hen, doordat Hij ze doorzag en ook doordat hij inlichtingen over iemand niet nodig had, want Hijzelf wist wat in de mens aan het werk is."

De nederigheid van Jezus

Het is duidelijk dat, zoals overigens ook bij de mirakels, Jezus als helderziende wist wat er ging gebeuren. E. Mercenier, *La prière des églises de rite Byzantin*¹⁷ (Het gebed van de kerken der Byzantijnse ritus), wijst erop dat de Byzantijnse liturgie "De zaterdag van Lazarus" kent. In lange gebeden herdenkt zij de wonderlijke opwekking van Lazarus uit de doden (*Joh. 11:1/43*). Maar wat opvalt, is het feit dat Mercenier vermeldt dat de heilige Andreas van Kreta, in zijn oden, telkens weer de nadruk legt op de nederigheid van Jezus als helderziende. Jezus' nederigheid herinnert eraan dat Hij steeds opnieuw de mensen verbood te zeggen wie Hij werkelijk was.

Bijbelse vooropstellingen

De dynamistische aard van een religie staat of valt met het heilige of sacrale aspect. Religie is definieerbaar als het met eerbied letten op al wat heilig of sacraal is. Wie intelligenties en krachten waarneemt, ze werkelijk ziet, hoort, voelt, ervaart, zo iemand is 'dynamistisch' op het gebied van religie. Het paranormale vormt de structuur waarvan de religie gebruik maakt.

Ook wie dit niet ervaart, maar dit bij anderen toch als waar aanneemt, heeft eveneens een 'dynamistische' geloofsopvatting. Men gelooft dan bijvoorbeeld omdat men de traditie hierover ernstig neemt, of omdat men hierop doorredeneert en zo tot geloof komt, of omwille van getuigenissen van tijdgenoten die zulke ervaringen hebben en die men vertrouwt. De directe waarneming van de meeste mensen betreffende het heilige is inderdaad te beperkt om uit eigen ervaring te kunnen spreken.

Zoals gezegd: religie, dynamistisch opgevat, is de eigenlijke stichtende en instandhoudende levenskracht achter de zicht- en tastbare wereld. De aandacht van de religieuze mens reikt verder dan het profane. Hij weet dat het heilige daar boven uit reikt. De gelovige neemt aan dat er zoiets als het heilige bestaat, en gaat na wat daaruit voortvloeit. Experimenten en steekproeven in het domein van het religieuze en het heilige bevestigen een aantal veronderstellingen en weerleggen andere. Doorheen heel wat steekproeven wordt religie, en meteen het heilige, een gegeven.

Slechts een literair genre?

Religie getuigt van het heilige, waar een paranormale krachtwerking van uitgaat. Dat is het opvallende kenmerk van een geloof waarbij het dynamisme centraal staat. Toch is niet iedereen het met deze visie eens. Er bestaat ook een nominalistische en rationalistische opvatting van religie. Met R. Bultmann (1884/1976) Duits Lutheraans theoloog, *Geloof zonder mythe*¹⁸, spreekt men bijvoorbeeld van een ‘demythologiseren’ van de Bijbel. Men wil een Bijbel in overeenstemming met de noden van onze eerder nominalistische en rationalistische tijdsgeest. Men betwist de paranormale zijde van het geloof en ook het historische karakter van de mirakels van Christus. Sommigen betwisten zelfs Zijn verrijzenis, Zijn nederdaling ter helle en Zijn hemelvaart. Deze gebeurtenissen worden tot stichtende en fictieve verhalen herleid. Meer niet. Zo lezen we dat volgens Bultmann “één en ander van de traditionele geloofsvoorstellingen moet verdwijnen zoals het geloof in de hemel, de hel, de “descensus ad infernos” of “de nederdaling ter helle”, de hemelvaart, de wederkomst, het geloof in geesten en demonen, het geloof in wonderen, en de mythologische toekomstverwachting...” En verder lezen we dat “door deze ontmythologisering de struikelblokken worden opgeruimd die niet terzake zijn” en “dat er hierdoor veel gewonnen wordt”.

Critici van Bultmann spreken daarom niet van een ‘demythologiseren’ van religieuze waarden maar van een ‘liquideren’ ervan. Ook 2 *Petrus, 1;16* spreekt deze nominalistische opvatting tegen: “Wij beriepen ons niet op vernuftig bedachte verhalen maar spraken als ooggetuigen”. Als men de Bijbelse mirakels herleidt tot slechts een literair genre, zo stelt menig gelovige, kan men wellicht met evenveel recht doorredeneren dat de God die erachter staat ook niet meer dan een literair genre is, even onecht en even krachteloos.

K. Deurloo, *Waar gebeurd*¹⁹ spreekt in dezelfde zin als Bultmann. Deurloo is hoogleraar oud testament in Amsterdam. Hij stelt dat de Bijbelse verhalen geen historische verhalen zijn maar een ‘kerugma’, een verkondiging in de vorm van vertellingen. Als “spreekende voorbeelden” van zijn duidingswijze legt hij een aantal oud- en nieuwtestamentische teksten uit die hij niet als ooggetuigenverslagen doch als “letterkundige kunstwerken” duidt. Wel geeft hij toe dat één of andere ‘werkelijkheid’ toch zeer heftige ‘bewogenheden’ moet hebben verwekt. Maar men mist bij hem zelfs het historische minimum. Zodat men de indruk krijgt dat alle Bijbelse verhalen iedere historische basis missen. Voor de gelovige vertegenwoordigt Deurloo de typisch moderne rede in haar reductieve duidingsvorm: wat meer is wordt als minder geduid. Men let dan vooral op psychologische en sociologische inslagen en op de emotionele ‘bewogenheid’ die de gelovige ervaart.

Sperna Weiland, *Het einde van de religie (Verder op het spoor van Bonhöffer)*²⁰, typeert religie als een vlucht uit deze seculaire wereld, een vlucht die, vooral uitmondt in een “in zichzelf gekeerde innerlijkheid”. Het is klaar dat hiermee enkel een vorm van seculaire religie beschreven wordt. De eenzijdigheid van deze zienswijze ontspringt duidelijk aan gebrek aan echte religieuze ervaring. De uitdrukkelijke verwijzing van Weiland naar Fr. Nietzsche en D. Bonhöffer (1906/1945) zijn in dit verband veelzeggend. Ook voor Bonhöffer, net als voor Bultmann, moet de Bijbel gedemythologiseerd worden. De vraag is of men in de visie van Bultmann, Deurloo, Bonhöffer en hun geestesverwanten dan nog wel van de feitelijke gegevens, de fenomenen, vertrekt zoals de Bijbel die geeft, of veeleer van de eigen nominalistische en rationalistische vooropstellingen.

De Franse filosoof E. Renan (1823/1892), *Vie de Jésus*²¹ (*Het leven van Jezus*), redeneert eveneens seculair. Hij stelt axiomatisch dat de mirakels in het evangelie door de evangelisten

zelf uitgevonden zijn en dat ze niet geïnspireerd werden door de H. Geest. Hij schrijft: “Deze twee loocheningen zijn in ons werk niet het resultaat van bijbelonderzoek, zij gaan eraan vooraf. Zij zijn de vrucht van een ervaring die geen logenstraffing kent: mirakels zijn van die dingen die nooit voorvallen. Geen enkele tussenkomst van de godheid is ooit bewezen”. De eerlijkheid waarmee Renan hier zijn eigen seculaire vooropstelling neerschrijft, laat aan duidelijkheid niets te wensen over. Zijn stelling dat zijn loochening aan het onderzoek vooraf gaat, is wel verpletterend. Een oordeel dat aan het onderzoek voorafgaat kan enkel een vooroordeel zijn. Zo redeneert de seculair denkende mens, indien hij zijn axiomata durft te formuleren. Een andere en meer efficiënte werkwijze zou erin kunnen bestaan om zich eerst grondig te informeren over wat religieuze mensen in de diverse religies zelf zeggen over zo’n wonderbaarlijke feiten, hun beweringen zoveel mogelijk te toetsen en pas daarna te oordelen.

Tot zover deze inleidende beschouwingen met betrekking tot de Bijbelse religie en de religieuze mens.

1.5. Samengevat: De “homo religiosus”

Religie gaat in wezen over ervaarbare werkelijkheid. De Bijbelse religie kent een homo religiosus die God ervaart, individueel, intiem. Dat zien we via steekproeven uit het oude en het nieuwe testament. Hierbij neemt God het initiatief, zodat alle definities van religie die hier niet van uitgaan, volgens de religieuze mens dan ook onwerkelijk zijn.

Het wezen van religie is het heilige. Het is tegengesteld aan het profane. Verwant hiermee is het Bijbelse koppel ‘geest / vlees’. Groeien naar ‘geest’ en ‘heiligheid’ veronderstelt een moeizame evolutie. ‘Geest’ en ‘heiligheid’ brengen ons op het terrein van een meervoudige stoffelijkheid en van een dynamistische opvatting van religie.

Sommige mensen zijn in het ervaren van zulke krachtwerkingen meer gevoelig of ‘sensitief’ dan anderen. Een sterkere graad hiervan is het ‘profeteren’; het helderziend waarnemen of zelfs het meedelen van zulke helende krachten aan anderen. We stelden dit vast bij een aantal profeten en bij Jezus.

Wie religie niet zo aanvoelt, maar toch als werkelijkheid aanneemt via getuigenissen, via logisch redeneren, en via geloof, heeft eveneens een dynamistische geloofsopvatting.

Toch is niet iedere gelovige het met deze visie eens en kiezen sommigen voor een meer nominalistische en rationalistische vorm van religie.

Verwijzingen hoofdstuk 1

- ¹ Kappler C., e.a., *Apocalypses et voyages dans l'au-delà*, Les Editions du Cerf, 1987.
- ² Freud S., *Die Zukunft einer Illusion*, Wien, Internationaler Psychoanalytischer Verlag, 1928.
- ³ Freud S., *Das Unbehagen in der Cultur*, Wien, Internationaler Psychoanalytischer Verlag, 1930.
- ⁴ Marx K., *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie, Einleitung*.
- ⁵ Pinard de la Boullaye H., *L'étude comparée des religions*, Paris, Gabriel Beauchesne, 1925, 419-420.
- ⁶ Schoeps H., *Over de mens*, Utrecht, Aula, 1966, 119.
- ⁷ Eliade M., *Traité d'histoire des religions*, Paris, Payot, 1953, 39.
- ⁸ Bertholet A., *Die Religion des Alten Testaments*, Tübingen, Mohr, 1932, 7.
- ⁹ Söderblom N., *Das Werden des Gottesglaubens (Untersuchungen über die Anfänge der Religion)*, Leipzig, 1926-2.
- ¹⁰ Van Der Leeuw G., *Phänomenologie der Religion*, Tübingen, Mohr, 1933.
- ¹¹ Willmann O., *Abriss der Philosophie*, Wien, 1959-5, 130.
- ¹² Van Caenghem R., *Om het godsbegrip der Baluba*, Institut royal colonial Belge 1956, 76.
- ¹³ Fuchs, "Le décalogue? Connais pas!", in: *Journal de Genève* 14.04.1990.
- ¹⁴ Dedet Chr., *La mémoire du fleuve (L'Afrique aventureuse de Jean Michonet)*, Paris, Editions Phébus, 1984, 438.
- ¹⁵ Hocking W.E., *Les principes de la méthode en philosophie religieuse*, in *Revue de Métaphysique et de Morale*, 29:4, 452/453.
- ¹⁶ Van der Leeuw G., *Phänomenologie der Religion*, Tübingen, J.C.B. Mohr, 1956-2, 9.
- ¹⁷ Mercenier E., *La prière des églises de rite byzantin*, Chevetogne, 1948, 43/54.
- ¹⁸ Bultmann R., *Geloof zonder mythe*, J.J. Romen & Zonen, Roermond, 1954, 15.
- ¹⁹ Deurloo K., *Waar gebeurt (Over het onhistorisch karakter van Bijbelse verhalen)*, Baarn / Schoten, 1981.
- ²⁰ Sperna Weiland, *Het einde van de religie (Verder op het spoor van Bonhöffer)*, Baarn, 1970, 115/124.
- ²¹ Renan E., *Vie de Jésus*, 1879, 16 v/vi. Zie <http://www.gutenberg.org/ebooks/15113>.

Personenregister

- Abisjag van Sjoenem, 19
Abraham, 3
Ananias, 4, 9, 18
Andreas van Kreta, 23
Bertholet A., 8, 26
Bultmann R., 23, 24
Christus Jezus, 3, 4, 10, 17, 18, 20, 21, 22, 23, 24, 25
Comte A., 7, 8
David, 17, 19
Dedet C., 15
Deurloo K., 24, 26
Drie-eenheid, 15
Dupuis Ch., 8
Eliade M., 7, 26
Elias, 18, 20
Eliseüs, 20
Fénelon F., 8
Feuerbach L., 7
Freud S., 6, 8, 16, 26
Fuchs, 15
God, 3, 4, 5, 6, 7, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 20, 21, 22, 24, 25
Herder J.G., 8
Herodes, 4
Hocking W., 16, 26
Isaak, 3
Jacob, 4, 10
Jahweh, 3, 4, 9, 10, 11, 16, 17, 19, 20, 22
Jaïrus, 21
Jakob, 3
Jesaia, 3, 4, 20
Johannes, 5, 18, 23
Jozef, 4
Kappler C., 5
Lazarus, 21
Leuba, 8, 16
Marx K., 6, 8, 16
Mercenier E., 23
Mircéa E., 7
Mozes, 3, 4, 9, 10, 18, 22
Nietzsche F., 6, 7, 8, 14, 16
Paulus, 4, 11, 18, 21
Petrus, 4, 18, 20, 23, 24
Pinard de la Boullaye H., 6
Renan E., 24, 26
Samuel, 3, 4, 10, 16, 17, 18
Saul, 4, 5, 9, 10, 16, 17, 18
Schleiermacher F., 8
Schoeps H., 7
Söderblom N., 10
Spener P., 8
Tertullianus, 11
Thomas, 18
Uzzia, 3, 11
Van Caenghem R., 14, 26
Van der Leeuw G., 10, 21
Vico GB., 8
Weiland S., 24, 26
Wesley J., 8
Willmann O., 14